

Теоретико-методологічні аспекти інтелектуальної історії при вивченні творчої діяльності О.Лотоцького

На новітньому етапі розвитку української історіографії біографічні дослідження поступово переходять на новий рівень: від традиційного відтворення фактів життя – до інтелектуальної біографії. Увага дослідників все більше звертається на дослідження безперервних взаємозв'язків людини та оточуючого її соціокультурного простору, вираження світобачення історика в його наукових поглядах, формування життєвих пріоритетів особистості.

Відтворення інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького (1870-1939 рр.) надає можливість суттєво розширити уявлення про становлення світогляду ученого, прослідкувати взаємовпливи його наукових студій та громадсько-політичної діяльності, виділити характерні риси стилю мислення історика, принципи формування наукової концепції, зв'язок між її основними ідеями та діяльністю науковця.

Роботи, присвячені О.Лотоцькому, умовно можна поділити на три групи: прижиттєві рецензії, відгуки, оцінки наукової та громадсько-політичної діяльності О.Лотоцького; публікації 1940-1980-х рр.; роботи, що з'явилися протягом 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Характерна особливість останньої групи – це наявність наукових розробок українських учених на теренах України, а не тільки в діаспорі. Після 1991 р. дослідження періоду національно-визвольних змагань початку ХХ ст. стало надзвичайно актуальним серед наукових студій. Відродився інтерес і до учасників політичного життя на українських землях на початку ХХ ст. У такому ракурсі історичних розвідок О.Лотоцький насамперед презентувався як політик та активний громадський діяч.

Проте, поза увагою дослідників залишалося висвітлення еволюції наукового світогляду, особливостей формування концепції розвитку православних церков, інтелектуального становлення історика, що і зумовило звернення до теоретико-методологічних принципів «інтелектуальної історії», яка вивчає історичні аспекти усіх видів творчої діяльності людини, у тому числі її умови, форми та результати. Об'єкт дослідження інтелектуальної історії на сьогоднішній день можна визначити як історичні категорії мислення,

інтелектуальну діяльність і продукти людського інтелекту, а також історичний розвиток інтелектуальної сфери у межах загальнокультурної парадигми¹. Інтелектуальна історія вивчає всі форми, засоби та інститути інтелектуального спілкування, всі продукти людського інтелекту². До її предметного поля автоматично входить й історіографія як історія історичної науки. Вона збагачується новаціями, що розвиваються у рамках інтелектуальної історії, розширює рамки наукових дискурсів. Залучення методологічних підходів інтелектуальної історії в біоісторіографічних дослідженнях сприяє написанню інтелектуальних біографій³.

Останні два десятиліття у рамках інтелектуальній історії відбулося становлення так званої «історії інтелектуалів», основним завданням якої є дослідження самих мислителів та їх міжособистісних зв'язків. Ідеться не про тривіальне відтворення індивідуальної долі, а про історичне дослідження неперервного руху людини своїм життєвим шляхом з її різноманітними інтеракціями у змінному соціально-інтелектуальному просторі. Сучасні дослідники, визначаючи місце того чи іншого мислителя або науковця в інтелектуальній історії, все більше усвідомлюють необхідність дослідження біографій, адже зробити це спираючись лише на їх тексти неможливо. Прибічники такого підходу відстоюють думку про необхідність вивчення біографій мислителів, адже без відомостей що розкривають «особистісну ментальну історію» творця ідеї або концепції, неможливо відтворення повноцінного уявлення про генезу теоретичної роботи ученого, «ідеологічний субстрат» його мислення, соціальний та інтелектуальний контекст його творчості, значення його праць для розвитку науки та рівня сприйняття його ідей науковим співтовариством. Таким чином, наріжним каменем біографічного підходу в інтелектуальній історії є розуміння нерозривного зв'язку між життям та творчістю особистості, між фактами її психологічної та інтелектуальної біографії⁴.

Відмінність «інтелектуальної біографії», «персональної» або «індивідуальної» історії, від звичного жанру традиційної біографії полягає у тому, що життя окремої людини, формування внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як мета дослідження і як засіб пізнання історичного соціуму, який твориться ними і включає їх самих. Тобто, вони використовуються для глибшого розуміння соціального контексту, а не навпаки, як це практикується у традиційних історичних біографіях⁵.

Проте, сама по собі біографія не має сенсу. Значення особливого дискурсу вона набуває лише у рамках соціальної та культурної ситуації, в яких проходить життя та діяльність особистості. У зв'язку з цим, доречним є використання у ході дослідження типології біографічного жанру, розроблену Д.Уокером, яка вміщує у собі: 1) біографію особистості (дані про час і місце народження, освіту, сімейне коріння і впливи, риси вдачі та особисте життя ученого); 2) професійну біографію (про позиції ученого в академічній системі, його професійну діяльність та відносини у науковому співтоваристві); 3) бібліографічну біографію (аналіз праць автора, історії їх створення, джерельної бази, техніки та методології дослідження, понятійного апарату та міждисциплінарних зв'язків); 4) ситуаційну біографію (події та умови соціально-економічного та політичного життя суспільства та епохи, у яких жив та працював учений)⁶. Таким чином, уся сукупність фактів особистісного, професійного, ситуаційного та бібліографічного характеру утворює те, що можна називати науковою або інтелектуальною біографією ученого.

Коли говориться про «історію інтелектуалів», то закономірно виникає питання: хто ж саме потрапляє до цієї категорії? Насамперед, традиційно, людина сприймалася як інтелектуал за своєю приналежністю до певного професійного кола: письменник, учений, юрист, журналіст. Однак, таке трактування дещо спрощує розуміння понять «інтелектуал», «інтелектуальна діяльність». Адже, поперше, діяльність людини не обмежується лише професійною сферою. По-друге, протягом життя змінюються інтереси, сфери розкриття потенційних творчих можливостей людини. Тому власне на сьогоднішній день вже можна говорити про відхід від такого спрощеного трактування поняття «інтелектуал». Насамперед, інтелектуалом можна назвати того, хто живе напруженим інтелектуальним життям. Ознаки цієї особливої життєвої «програми» проявляються в усьому: особлива поведінкова та мовна модель, зовнішній вигляд. І, звичайно, – власний стиль життя і мислення, які визначають коло спілкування, читання, формують політичну культуру людини, її громадянську позицію. Мабуть, доречним буде додати, що справжній інтелектуал має свою чітко сформульовану мотивацію як у життєвих, так і у професійних ситуаціях, може виступати творцем політичних ідеологій, наукових програм, культурних проєктів⁷.

Таким чином, коли мова йде про науковця, інтелектуалом його можна назвати не лише за багаточасову роботу в архівах, біб-

ліотеках, написання багатотомових монографій. Формування власного погляду на предмет дослідження, широка ерудиція, послідовне втілення своїх переконань як в науковій сфері, так і поза нею, участь у громадському житті, власна чітка позиція у громадсько-політичному житті, наявність чітко сформульованих мотиваційних чинників поведінки, вміння доводити свою точку зору, надаючи чіткі аргументи, пояснюючі її – все це дає право людині назвати себе не просто ученим, дослідником, а інтелектуалом.

Постать О.Лотоцького цілком відповідає зазначеним критеріям. Як науковець він мав чіткі погляди на предмет свого дослідження (історію православної церкви), вони логічно поєднувалися з його громадянською позицією та політичними переконаннями, а різні сфери діяльності зумовили становлення високоосвіченого ерудита. Свою творчу енергію він реалізовував не лише в науковій сфері, а був активним учасником суспільно-політичних подій, в яких керувався власними переконаннями, відстоював власну точку зору, навіть якщо вона не завжди була корисною для кар'єрного зростання.

На думку І.Колесник, в українській культурній свідомості довгий час формувалося уявлення про українського інтелектуала як про носія національної ідеї, головним завданням якого було пробудження самосвідомості українського народу. Підпорядкування українським інтересам і зумовленість національною ідеологією характеризували політичну поведінку українського інтелектуала, протистояння владі набувало форм культурної, моральної або мовної опозиції режиму⁸.

Говорячи про О.Лотоцького, треба відзначити наявність цих виділених рис українського інтелектуала. Йому були притаманні повага до культурних та освітніх надбань українського народу, намагання подолати російську царську цензуру стосовно української мови, відстоювання незалежності українських земель у рамках політичної діяльності, формування провідної ідеї наукових студій (в незалежній державі має бути незалежна церква) під впливом громадянсько-політичної позиції.

Коли мова йде про інтелектуальну біографію, зокрема, інтелектуальну біографію історика, то крім визначання основних життєвих віх йдеться про дослідження ментальності історика, його зв'язків з минулим і майбутнім історичної науки, визначення «історіографічної ніші» історика в сучасній історіографії. Таке дослід-

дження включає в себе два найголовніші аспекти. Перший – визначення соціокультурної та наукової ситуації, тобто віх біографії дослідника у контексті стану історичної науки, соціальних та культурних пріоритетів, що склалися на час його життя. Другий – аналіз стилю мислення історика, його еволюції, трансформації, формування знакових рис цього стилю як у процесі творчості, так і під впливом зовнішніх обставин чи інших сфер діяльності⁹. «Стиль мислення» можна розуміти як відображення інтелектуальної неповторності різних видів творчої діяльності ученого включно із соціокультурними умовами її розвитку. Цим терміном можна окреслити індивідуальні особливості творчих студій науковця, моральні норми та ціннісні орієнтири дослідницької діяльності, приналежність до наукової школи чи напряму, відображення національних чи соціальних стереотипів поведінки, наукових студій громадсько-політичної діяльності¹⁰.

Реконструювавши спосіб мислення історичної особи, історик має також визначити логіку та наслідки її діяльності¹¹. Таким чином, особливого значення набуває визначення місця дослідника у науковому просторі, співвідношення провідних тогочасних наукових розробок та його досліджень. Відповідно, можна поставити питання про визначення науковця як історика «першого» чи «другого» плану. Адже обличчя історичної науки визначається не лише так званими істориками «першого» плану, які є відомими широкому колу громадськості, формулюють власні концепції, створюють школи та напрями, є керівниками наукових чи навчальних закладів. Без учених «другого» плану неможливо уявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками та проявами¹². Вони ніби становлять підґрунтя, основу, на якій історики «першого» плану розгортають свою широку діяльність, мають змогу організувати наукове життя, продукувати нові ідеї, концепції, створювати школи.

Реальне місце ученого у структурі професійного співтовариства визначається не тільки з огляду на його наукові досягнення, адже їх більш-менш об'єктивна оцінка, як правило, здійснюється в ході подальшого розвитку знання. Визначальна роль відводиться комплексному аналізу соціокультурної ситуації, в рамках якої здійснювалася його практична діяльність. Такий погляд на будь-яке наукове співтовариство передбачає вивчення специфічних особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі,

з'ясування реального співвідношення обраної істориком проблематики та магістрального напрямку сучасної історіографії, визначення рівня сприйняття науковим співтовариством творчих досягнень ученого.

Тривалий час, більшу частину своєї інтелектуальної біографії, О.Лотоцький був істориком «другого» плану. Він не полишав наукового життя, проте воно ніби знаходилося у затінку іншої діяльності: державної служби, участі у громадських організаціях, політичному житті. Однак, протягом останніх двох десятиліть життя вченого, пріоритети змінилися. У 20-30-х рр. ХХ ст. в повній мірі розкрився потенціал Олександра Лотоцького як історика, організатора науки та викладача. Керівництво науковими установами, викладання у вищих навчальних закладах, участь у наукових конференціях, створення власної концепції устрою та розвитку православних церков – всі ці прояви інтелектуальної діяльності давали можливість впливати на формування соціокультурного середовища серед українства в еміграції, підтримувати національну самосвідомість та любов до України серед українських емігрантів. Можна говорити, що протягом 1920-1930-х рр. широка ерудованість та енциклопедичність О.Лотоцького, його активність у різних сферах діяльності дозволили йому наблизитися до істориків «першого» плану, адже він вже був не просто виконуючою ланкою у механізмі української історичної науки, а скеровував її розвиток, організовував наукове життя, формулював власні ідеї, що трансформувалися у наукову концепцію, був одним з лідерів дослідження історії церкви в українській історіографії доби її «золотого віку». Серед українського емігрантського наукового співтовариства О.Лотоцький в цей період визнається вже як історик, провідний дослідник історії православної церкви серед українських науковців початку ХХ ст. Ця трансформація послідовно прослідковується у рамках інтелектуальної біографії О.Лотоцького.

Свідченням того, що мова йде не про тривіальне відтворення фактів життя науковця є те, що крізь призму особистого життя, професійних зацікавлень, суспільного контексту відбувається дослідження етапів формування наукової концепції¹³. Біографія стає ніби засобом вивчення механізмів формування ментальності історика. Ідейні впливи, система освіти, політичні ідеї, коло спілкування допомагають відтворити загальну картину світосприйняття, систему фахових рис, інтелектуальних переваг ученого¹⁴. Поєд-

нання передумов та обставин конкретної інтелектуальної біографії з індивідуальними нахилами, мотивами, пріоритетами створює презентацію наукової творчості дослідника. А історичні погляди стають своєрідним виразом світобачення історика. В них проявляються і його стиль мислення, і ерудиція, і життєві та професійні пріоритети¹⁵.

Формування цілісної концепції історичного розвитку православних церков О.Лотоцького відбувалося на тому підґрунті, що був накопичений протягом життя: різноманітні огляди церковної історії, біографічні нариси, публіцистичні матеріали тощо. Крім того, історичні погляди О.Лотоцького відбивали і його життєві позиції, відображали його переконання не тільки як людини, а й як громадянина, політика. Вчений розглядав основні засади автокефальних православних церков, досліджував історичний розвиток православних церков, зокрема, Української православної церкви, визначав історико-правові передумови отримання православною церквою статусу автокефальної, досліджував національні особливості Української православної церкви. Висвітлення цих аспектів дало можливість наблизитися ученому до головного завдання, яке ставилося ним у ході історичних студій: довести, що у незалежній державі має бути незалежна церква. Зважаючи на історичний розвиток українських земель, Українська Православна Церква має, на його думку, всі права на отримання та визнання статусу автокефальної.

Історичні роботи О.Лотоцького мають високий науковий рівень; публіцистичні праці відзначаються чітким формулюванням проблеми, аргументованістю власної позиції; мемуари представляють яскраву презентацію епохи, її дійових осіб очима О.Лотоцького, містять достатньо багато фактичного матеріалу, біографічних нарисів.

Щоб отримати відповіді, чому саме такі, а не інші ракурси творчої діяльності обиралися науковцем, і простежуються етапи інтелектуальної біографії. Адже інтелектуальні преференції історика передусім обумовлюється науковим світоглядом, ширше – картиною світосприйняття та іншими чинниками: розумінням історії як науки, системою фахових рис та ін. Вони залежать як від наукових факторів і обставин (наприклад – наукового середовища, форм організації науки, наявності тих чи інших джерельних мате-

ріалів, наукової зрілості тощо), так і позанаукових, зокрема, політико-ідеологічних метаморфоз¹⁶.

Інтелектуальна біографія стає таким чином не простим відтворенням етапів життєвого шляху, а квінтесенцією життєвої активності в усіх її проявах: як громадянина, як науковця, як просто людини, що здатна самостійно мислити, приймати рішення та слідувати своїм переконанням. Зв'язок усіх цих аспектів яскраво прослідковується на прикладі інтелектуальної біографії О.Лотоцького і дає можливість прослідкувати моменти творення українцями інтелектуальної історії.

О.Лотоцький не є загальновідомим науковцем як М.Грушевський, В.Липинський чи Д.Дорошенко. Проте, його науковий доробок все активніше починає використовуватися у сучасній українській історичній науці. Цей процес стосується як історичних монографій вченого, так і його спогадів, публіцистичних матеріалів, нарисів з історії освіти. Наблизившись протягом останніх двох десятиліть свого життя до когорти «істориків першого плану», надалі О.Лотоцький був забутий на теренах своєї Батьківщини. Відтворення основних віх життєвого шляху О.Лотоцького поставило його в один ряд з активними учасниками національно-визвольних змагань на українських землях. Реконструкція ж інтелектуальної біографії О.Лотоцького дозволяє знову наблизити постать ученого до рівня визнаного науковця не тільки в емігрантських колах, а й в Україні.

Література:

1. Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцва та ін.; За ред. С.І.Посохова. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С.62

2. Верменич Я. Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 24-25

3. Андреев В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 19

4. Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С. 102-103; Репина Л.П. От личного до глобального: еще раз о

пространстве интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории / Под ред. Л.П.Репиной. – 2005. – Вып.14. – С. 7-8

5. Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю.Л. Безмертного, М.А.Бойцова. – М.: Российский гуманитарный университет. – 1999. – Вып. 2. – С.78

6. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы философии. – 1981. – №9. – С.138

7. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.174

8. Там само. – С.175

9. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.178

10. Ясь О.В. Поняття «стиль мислення»: функціональність, зміст, інструментальний потенціал // Історичний журнал. – 2006. – №6. – С.52

11. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.32

12. Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С. 103-104

13. Василенко В.В. Интеллектуальная биография П.А.Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Ставрополь, 2006. – С.37

14. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.179

15. Ясь О.В. Історичні погляди Олени Компан (до 90-річчя від дня народження) історика // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С.140

16. Юсов С. Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип. 9. – К.: ПУ НАНУ, 2006. – С.248